

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים ואחד, התשע"ט

ירושלים התשע"ט

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים ואחד, התשע"ט

תוכן העניינים

7	עריכת לְשׁוֹנֵנוּ
9	חיים אליעזר כהן
15	חיים א' כהן – רשימת פרסומים
	מקרא ומסורה
21	משה פלורנטיין
	אילן אלדר
29	כמה הערות על הציורי והמקור הנטוי של בניין קל
	הפרק על בגדכפ"ת הסמוכות לאהו"י מתוך ספר
37	"הדאיה אלקאר"
51	אהרן דותן
	לשון ברכה
	יוסף עופר
	כיצד נוצרו חילופי בן אשר ובן נפתלי?
	לשון חכמים
	משה בר-אשר
73	תנועת ע' הפועל בבינוני של בניין הופעל במסירתו
	של נקדן כ"י קאופמן
87	ה"זמנים" בלשון חכמים: תכסיסים מתודיים
	מרדכי מישור
	אליצור א' בר-אשר
	סיגל
95	ההיסטוריה של המיליות "אילולי" ו"אלמלי" –
	חלק א: דיאכרוניה לשונית
	על המילה "קלסתר" בספרות חז"ל: נוסח, סמנטיקה,
116	סיני תוראן
	אטימולוגיה
	אלכסיי (אליהו)
133	הגיית העיצורים הגרוניים כמשתקף בכתב יד קאופמן
	יודיצקי
140	גבריאל בירנבאום
	ניקוד אותיות בכ"ל בכתב יד פרמה א
	פירוש רש"י לתורה והמסורת האשכנזית הקדומה
150	אריאל שוה
	של לשון חז"ל
	תפילה ופיוט
	בנימין ושולמית
163	אליצור
	"אשר הניא עצת גויים": עיוני נוסח ולשון
	"צוה להציל ידידות שארנו משחת": עיון בניקודה
179	אילת קמינצקי
	ובהוראתה של צורה בברכת המילה

195	על נוסחי התפילה של הרמב"ם ושל בני תימן	דורון יעקב אורי מלמד
211	פיוט בלתי נודע לשבת חתן מאת ר' יצחק אבן גיאת	ויעקב עציון
		ארמית
	דיעבד – דיאבא – *דיעבר – לשעבר: לגלגוליו של מונח תלמודי	מרדכי עקיבא פרידמן
219	אסטיר מיישב כתובים: הרהורים על דרכו של מספר	אברהם טל
239	שם העצם אֶל/אֵלָא בארמית	שמואל פסברג
246	הארמית הבבלית לאור הארמית החדשה: הערות מילוניות נוספות	חזי מוצפי
257		
	ייחוס גלוי וסמוי לקראים: פירוש רבי יצחק בן שמואל הספרדי כמשל	ימי הביניים אהרן ממן
279	תשובות תלמידי מנחם על דונש: אֵילו תשובות כתב כל תלמיד, והאם היה חיוג' אחד מהתלמידים?	אמיר געש
297	עיונים בהשפעת הערבית על אוצר המילים של ספר משפטים ב"משנה תורה"	חנן אריאל
319		
	ימים מספר, מספר ימים	לשון ימינו אורי מור
335	על התנודה הסמנטית מן הבינה אל הרגש בפעלים שכליים בעברית החיה	ורד סיידון
351	"ככה" בעברית המזרחית בישראל: בחינה סינכרונית והיסטורית	יהודית הנשקה
371	לתחביר משפט הקיום בעברית המדוברת: משפט הקיום הפרזנטטיבי כמשפט חד-איברי	שלמה יזרעאל
386	"כל דכפין וכל דצריך לא באו": זכרי הכתובים בלשונה של לאה גולדברג	תמר סוברן
401		
VII		תקצירים באנגלית

עיונים בהשפעת הערבית על אוצר המילים של ספר משפטים ב"משנה תורה"

הלשון הערבית היא נפקדת-נוכחת בלשון משנה תורה. הרמב"ם נמנע לחלוטין מלהשתמש באוצר המילים שלה בחיבורו הגדול (פרט לזיהוי סממני הקטורת בהלכות כלי המקדש ב, ד)¹ ואף נמנע מלהזכיר את האפשרות לכתוב בה כשתיאר את לבטיו אם לכתוב את חיבורו בלשון המקרא, בלשון חכמים (שנבחרה לכסוף) או בארמית הבבלית.² ובכל זאת, השפעתה הסמויה של הערבית – שרוב חיבוריו של הרמב"ם נכתבו בה – ניכרת היטב בלשון החיבור. יש שהשפיעה על הבחירה במילה מלשון המקרא או מן הארמית (במקום מילה מלשון חכמים), יש שהשפיעה על משמע המילה, ויש שהשפיעה על מילות היחס והקישור המצטרפות לערך המילוני.

אבקש להדגים השפעה זו בשמונה ערכים וצירופים מילוניים המופיעים בספר משפטים, שמלאכת עיבודו נשלמה לא מכבר במאגרי המילון ההיסטורי. לכבודו של בעל היובל ועורך המילון, חיים א' כהן, בחרתי בערכים ששמו רמוז באקרוסטיכון שלהם.

א. חזר, החזיר 'הסב', 'עשה את ל'-

מי שהיה נושה בחבירו מעות, ואמר לו: תן לי את מעותי, שאני רוצה ליקח בהן חטים. אמר לו: צא ועשה אותן עלי כשער שלעכשיו [...] אבל הרוצה להעמיד הלואתו על גב הפירות אסור, עד שיהיו לו פירות. היו ללווה חטין ועשה הלואתו עליו חטין [...] אמר לו צא ועשה אותן עלי [יין] כשער שבשוק

* המאמר מבוסס על ערכים מילוניים בעבודת הדוקטור שלי "עיונים באוצר המילים ובתחביר במשנה תורה לרמב"ם" שנכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהנחייתו הטובה של פרופ' יוחנן ברויאר (ונשלמה בסיוון תשע"ח). תודתי לבית ספר ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח באוניברסיטה העברית על תמיכתו במחקר. תודתי גם לפרופ' יוסף עופר ולד"ר דורון יעקב על הערותיהם המועילות. כתבי היד של ספר משפטים הנזכרים במאמר הם כתבי היד שלפיהם הותקן הנוסח במאגרים. לתיאורם ראה המבוא לנוסח ספר משפטים במהדורת שילת, רמב"ם מדויק.

1. ראה בכר, ערכי מדרש, עמ' 326.

2. ראה דיונו של טברסקי, מבוא, עמ' 248–250.

עתה – אם יש לו יין הרי זה מותר ונעשת הלואתו אצלו יין, ואם אין לו יין אסור. הרי שלא היה לו ועבר והחזיר ההלואה פירות (מלווה ולווה י, ו).

לפיכך האומר לעדים היו עלי עדים שאני חייב לזה מנה. אין כותבין עדותן ונותנין למלוה, שלא יחזירו עדות על פה מלוה בשטר (שם יא, ג).

בהלכה שבפרק העשירי יש כמה חלופות ניסוח לשם הגיוון: "עשה ההלוואה עליו חטין", "העמיד הלוואתו על גב הפירות", "החזיר ההלוואה פירות". בהלכה שבפרק האחד-עשר אין נראית סיבה מיוחדת לשימוש בשורש חז"ר. בשתי ההלכות המצוטטות המשמע הוא 'הסב', 'הפך א ל-ב'.

במקומות אחרים במשנה תורה המשמע הזה מתועד בבניין קל ('א נהפך ל-ב'), כגון בהלכות האלה: "שמן שלא פרסמון וכיוצא בו מברך עליו 'בורא שמן ערב', אבל שמן זית שכבשו או טחנו עד שחזר ריחו נודף מברך עליו 'בורא עצי בשמים'" (ברכות ט, ג); "וכן המוציא כשיעור וקודם שיניחו צמק וחזר פחות מכשיעור – פטור" (שבת יח, כה); "אם נולד לו ריח הפה או ריח החוטם או שחזר ללקט צואת כלבים [...] או לעבר עורות" (אישות כה, יא); "והיה ישר ורודף מצוות, וחזר להיות זולל וסובא והולך בדרכי החשד" (נחלות י, ז).

הוראה זו של השורש חז"ר איננה מצויה בלשון חכמים.³ השימוש בשורשים חז"ר ושו"ב בימי הביניים לציון שינוי מצב ('נעשה', 'הפך', 'היה ל-') מוזכר במילונו של אליעזר בן-יהודה,⁴ ולפי גושן-גוטשטיין נתחדש בהשפעת הפועל הערבי רג'ע וכן בהשפעת הפעלים צאר ועאר.⁵

גושן-גוטשטיין לא הזכיר את השימוש בבניין הפעיל במשמע 'הסב ל-', 'הפך את ל-', אך השימוש בבניין הזה מתועד היטב בעברית של משנה תורה, כמובא לעיל. נראה לקשור את השימוש בבניין הפעיל בעברית לפועל הערבי رَجَعَ ('החזיר') שאחד ממשמעיו בערבית היהודית הוא 'עשאו ל-'.⁶ דוגמה לשימוש במשמע 'עשאו

3. לפי קוטובסקי (קונקורדנציה למשנה, הערך חזר) השימוש בשורש חז"ר לציון שינוי מצב אחד למצב שני (ולאו דווקא למצב הקודם לו) מופיע כבר בלשון המשנה: "חזר" מצטרף אל פועל המציאות 'היה' בדרך המקום ובקשו"ל [=ובקישור ל] – להורות על התחדשות המצב בפלוגי עצמו: מחוסר כפורים... חזר להיות ט"י". ואולם עיון במובאה שקוטובסקי הביא כראיה לדבריו איננו תומך בפירושו. כך נאמר במשנה: "עשר טמאות פורשות מן האדם. מחוסר כיפורים אסור בקודש ומותר בתרומה ובמעשר. חזר להיות טבול יום [...] חזר להיות בעל קרי [...] חזר להיות בועל נידה [...] חזר להיות זב שראה שתי ראיות [...] חזר להיות מצורע [...] (כלים א, ה). המשנה מתחילה בדרגת הטומאה הקלה ביותר, מחוסר כיפורים, ודנה במקרה שהטמא שב לדרגת הטומאה החמורה יותר שהיה בה קודם לכן – טבול יום. לכן נראה שאין כאן משמע מיוחד של השורש חז"ר.

4. ראה שם, הערך חזר, עמ' 1496 והערך שוב, עמ' 6935.

5. גושן-גוטשטיין, תחביר ומילון, עמ' 296, 417–418. וראה גם בלאו, דקדוק, עמ' 188; בלאו, מילון, הערך רג'ע, עמ' 240.

6. שם, עמ' 245.

ל' בהקשר זהה להקשר שבמשנה תורה יש בלשונו של אחד משואלי הרמב"ם: "קצד מנה אן ירדהא נכסי מלוג" (תרגום בלאו: "בהתכוונו לעשותה נכסי מלוג").⁷ ובאותו ההקשר נאמר בהלכות אישות כב, יט: "למי שקנו מידה שאין לה אחריות, ושהחזירה נכסים אלו נכסי מלוג". יושם לב שהחידוש בשימוש בבניין הפעיל הוא גם חידוש תחבירי: הפועל החזיר במשמע 'עשאו ל' הוא פועל דו-אתרי, שיש לו שני מושאים ישירים.

נראה אפוא שמקור השימוש הן בפועל חזר במשמע 'נהפך ל' הן בפועל החזיר במשמע 'הסב ל' הוא בהשפעת הערבית, שהקשר הסמנטי שבין חזרה ובין שינוי קיים בה בכמה שורשים.

ב. ידע, ידע א מן ב' הבדיל בין א ובין ב'

לפיכך אם הביאו לו השנים כאחד השלש מאות בכרך אחד, ובאו ותבעו, וכל אחד אומר המאתים שלו – נותן מאה לזה ומאה לזה, והשאר יהיה מונח אצלו עד לעולם או עד שיוודה לחבירו. שהרי הוא אומר להן: כיון שראיתי שאין אתם מקפידין זה על זה והבאתם בכרך אחד, לא הטרחתי עצמי לידע ולזכור תמיד בעל המאה מבעל המאתים (שאלה ופיקדון ה, ד; כ"י אסקוריאלי).

כנוסח הזה שבכתב יד אסקוריאלי (שהוגה מנוסח המקור) הנוסח בכתב היד התימני סוטרו 133. בכתבי היד האחרים הגרסה אחרת. בכתב יד סוטרו 132: "לידע ולזכור תמיד מי הוא בעל המאה מבעל המאתים". בכתב יד אוקספורד: "לידע ולהכיר בעל המאה מבעל המאתים". בדפוסים: "לידע ולזכור מי הוא בעל המאה ומי הוא בעל המאתים".

נראה שהגרסה שבכתב יד אסקוריאלי ובכתב יד סוטרו 133 עיקר, והיא משקפת את השפעת הערבית. במילון מילסון בשורש عرف מובאת הדוגמה: لَا يَعْرِفُ إِلَّا لَفَ مِنَ الْبَاءِ (בתרגום מילולי: אינו יודע אל"ף מן בי"ת; 'הוא בור ועם הארץ, אינו יודע בין ימינו לשמאלו').⁸ המבנה הזה מצוי גם בכתביתו של הרמב"ם:

מורה הנבוכים חלק א, פרק ב: פבאלעקל יערף אלנאסאן אלאמת מן אלשקר. תרגום ר' שמואל אבן תיבון: ובשכל יכדיל האדם בין האמת והשקר. תרגום ר' יוסף קאפח: ובשכל ידע האדם האמת מן השקר.

אכן, משמע דומה של ידע קיים בלשון המקרא, כגון "אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו" (יונה ד 11); "האדע בין טוב לרע" (שמ"ב יט 36; השווה ללשון חכמים במשנת ברכות

7. בלאו, תשובות, א, עמ' 171.

8. וכן הדוגמה لَا يَعْرِفُ قُبْلَهُ مِنْ دُبُرِهِ ('אינו מבדיל בין פנים לאחור'). תודתי לד"ר אמיר געש על שהראני אותן.

א, ב: "מאמתי קורין את שמע בשחרים, משיכירו בין תכלת ללבן". ואולם במקרא ובלשון חכמים המבנה הוא ידע/הכיר בין א ל-ב, ואילו במשנה תורה המבנה הוא ידע א מן ב. מבנה חדש זה נוצר בהשפעת הערבית.

ג. ירט (קל) 'נשתבשה דרכו'

השורש יר"ט מזדמן פעם אחת במשנה תורה, בהלכות שכירות יג, ד: "וכן פרות הדרשות במעשר שני, ופרות המהלכות על התבואה לפי שירט להן הדרך – אינו עובר עליהן משום 'בל תחסום'". מקור הדין בתוספתא, בבא מציעא ח, ו: "המרקיס בתבואה אינו עובר משום 'בל תחסום'", וכן בבבלי, בבא מציעא פט ע"ב – צ ע"א: "פרות המרכסות בתבואה והדרשות בתרומה ובמעשר אינו עובר עליו משום 'בל תחסום'".⁹ המפרשים הציעו שני פירושים לפועל רכס. הפירוש לפי ר' נתן ב"ר יחיאל, בעל הערוך: "פרות המרכסות בתבואה – בכוסמת לקלפנה, שאינה נידושת כשאר תבואה".¹⁰ ובדומה בפירוש רבנו חננאל: "איין הריכוס כמו הדישה, שהדש הוא שעובר משום לא תחסום, אבל המרכס אינו עובר על לאו לא תחסום דמלאכה אחרת היא".¹¹ נראה שפירוש זה מתאים לגיזרון שהוצע במחקר לפי השורש הערבי ركض.¹² כפי שביארו המפרשים, הרמב"ם ביאר את הפועל מְרַכֵּס בדרך אחרת, וכוונתו היא שהפרות ראו שלפניהן דרך רכסים וחתחתים ועל כן נמנעו מללכת בה, ובנתיב החדש שפילסו להן דרכו על התבואה ודשו בה.¹³ ועדיין יש לתהות מה טעם ביאר הרמב"ם פועל סתום בלשון חכמים בפועל סתום בלשון המקרא, והרי הפועל ירט נדיר הוא – מקורו בספר במדבר, "כי יֵרֵט הדרך לנגדי" (כב 32), והוא נקרה רק עוד פעם אחת במקרא, באיוב טז 11, ובלשון חכמים אין הוא משמש כלל.

ההשוואה לערבית עשויה להבהיר יותר את דברי הרמב"ם. השורש ור"ט – שגיזורו זהה לשורש העברי יר"ט – מצוי בשימוש חי בערבית. את הפסוק שלעיל מספר

9. ואומנם בטיטוס משנה תורה (Ox. heb. d.32/53v) השתמש הרמב"ם תחילה בלשון הברייתא – מרכסות, ואחר כך מחק את הניסוח הראשון ונקט פועל מן יר"ט: "פרות (המרכסות בתבואה) והמהלכות על התבואה לפי שירט הדרך להן".

10. קוהוט, ערוך השלם, ז, הערך רכס, עמ' רעו.

11. ראה פירוש רבנו חננאל לבבא מציעא, עמ' רכא–רכב.

12. לדין בגיזרון לפי ركض ('היכה ברגלו בקרקע'; ראה לייך, מילון, עמ' 1146) ובקשייו ראה מורשת, לקסיקון, עמ' 346.

13. כפי שביאר ר' וידאל מטולושא בפירושו "מגיד משנה" על אתר: "ועיקר הפירוש כדברי רבינו מלשון 'הרכסים לבקעה' והרמב"ן ז"ל מסייעו מדגרסינן בירושלמי פ"ט דתרומות תני בדישו ולא בדרכו, ודרכו הוא כדברי רבינו" (בנוסח הירושלמי, תרומות ט, ג [מו ע"ד] בכתב יד לייך: "בדישו ולא בדרכו" – צורת מקור של השורש דר"ך בבניין קל, אך לפי נוסח הרמב"ן ופירושו יש כאן שם העצם דָּרַךְ בכינוי הקניין). לפירוש מרכס – 'סוטה מדרכו בגלל חתחתיה' – ראה גם דברי ר' תנחום הירושלמי (מרשד, הערך רכס, עמ' 582).

במדבר תרגם רס"ג בתפסיר התורה: "אן תורטת אלטריק חד'אי" (כי הסתבכה הדרך לקראתי).¹⁴ הרמב"ם משתמש בשורש הזה פעם אחת באיגרת תימן: "אן אללה קד אורטנא בשדה ד'נוכנא". ר' שמואל אבן תיבון תרגם כאן "שהשם ירטנו ברוב עונינו".¹⁵

ראוי להביא כאן את דבריו של ר' דוד ב"ר ישע הלוי אלחמדי, במילונו למשנה ולמשנה תורה.¹⁶

ירט. אי אנהא חארת, פסהל עליהא אלמשי פי תלך אלטריק. וקאל פי כתאב אלמואזנה: "ירט הדרך לנגדי" – מענאה כ'דעני אלטריק, מן קולהם "אלוראט ואלכ'דיעה" וכו', מגאנס לאלערבי "וקד אורטתה פי אלאמר פתורט". ואלורטה היא אלבלייה.

תרגום: ירט. כלומר שהיא תעתה, וההליכה בדרך הזאת הקלה עליה. ואמר בספר ההשוואה:¹⁷ "ירט הדרך לנגדי" – משמעו 'הטעתי הדרך', מן אומרם "אלוראט ואלכ'דיעה" (=הטעיה והמרמה) וכו', דומה לערבית "וקד אורטתה פי אלאמר פתורט" (=כבר סיבכתיו בעניין והסתבך), ו"אלורטה" היא הצרה.

אם יש לפרש את דברי הרמב"ם לפי כתאב אלמואזנה, הרי "ירט להן הדרך" משמעו 'הדרך התעתה אותן', 'הן תעו בדרכן'.

מכל מקום, מסתבר שבגלל השימוש החי של השורש ור"ט בערבית לא מנע הרמב"ם את עצמו מלהשתמש בו כדי לבאר מילה קשה בלשון חכמים. לשימוש בלשון המקרא במקום הזה סייעו עמימותו של השורש העברי הנדיר רכ"ס שבלשון חכמים וחיותו של הפועל המקראי ירט בלשון הערבית.

14. ראה בלאו, מילון, עמ' 759. רס"ג משתמש בשורש יר"ט בשירתו העברית, כגון "גם אם ירט סלולי, גוחי יישרו למולין [...] דכדוכי יחו ויישר פיתולי. דובכי סטמתי בל יעבטו משעולי" (אשק על פי מורי להגהיר, רשות לגשם, שו' 9–10, 11–12; לפי מאגרים). מן ההקשר ברור שמשמעו של הפועל ירט כאן עניינו עיוות.

15. ראה הלקין, איגרת תימן, עמ' 94–95. באיוב טז 11 ירט משמש כפועל יוצא – "ועל ידי רשעים ירטני" – וכנראה עליו נשען ר' שמואל אבן תיבון בתרגומו.

16. ראה נתן, מילון אנונימי, עמ' 12; לדיון בזהות המחבר ראה טובי, תרגומים ומילונים, עמ' 207–211. החיבור טרם הוהדר. מהדורת צילום של כתב יד הרב שלום קורח משנת תרצ"ט יצאה בשנת תשמ"ח. הציטוט לפי מהדורה זו (ג'אמע, כג ע"א).

17. ספר ההשוואה הוא "כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה" (ספר ההשוואה בין הלשון העברית והערבית) לר' יצחק אבן ברוך. למקור המובאה ראה קוקבצוב, 'תר הפליטה, עמ' 63. למקור המובאות במילונים הערביים ראה בקר, מקורות ספר ההשוואה, עמ' 99, 134, 148, ונעזרתי בדבריו בתרגום שלמעלה. יוער שהפירוש שאבן ברוך מציע לפסוק בספר במדבר – 'הדרך הטעתה אותי' (וניתוח הפועל ירט שם כפועל יוצא) נראה מחורש ביותר.

ד. מֶלֶח

"אבל אם אמר לו: תן לי מאתים זוז כדי להתעסק בהן בחנות או אוציאם בסחורה שלספינה או אשכור בהן מלחים" (מלווה ולווה ז, ט). בלשון חכמים אין משמשת המילה כלל, ובמקומה באה המילה ספן, כגון "החמרים, הגמלים, הספנים הרי אלו לא יעשו" (בבלי, מועד קטן יא ע"ב; וכן בניסוחה של הלכה זו במשנה תורה, אבל ה, יא: "והספנין בספינה שלו"). דברי הרמב"ם בהלכות מלווה ולווה שלעיל מדרגיים ומפרטים בלשונו החופשית את דברי התוספתא: "אבל אין מפרין לא על ספינתו ולא על חנותו ולא על כל דבר שאינו עושה ואוכל" (תוספתא, בבא מציעא ה, יג). מסתבר שהוא בחר במילה מלשון המקרא בהשפעת מֶלֶח הערבית המצויה בלשונו, כגון בפירושו למשנת גיטין ג, ד: "ספינה המטרפת, הוּא אֵין יְהוּל עליה אלבחר, ויסקטהא ולא יקדר אלמלא חון עלי תמשתהא"¹⁸.

ה. אַחַר (את... מן) 'עֵיכָב, מִנַּע'

בלשון המקרא ובלשון חכמים הפועל אַחַר פעמים שהוא עומד ומשמעו 'שהה זמן רב', פעמים שבאה פסוקית מקור אחריו, ומשמעו 'לא מיהר לעשות דבר', ופעמים רחוקות שהוא יוצא, ומשמעו 'עֵיכָב'.¹⁹ אך לעולם לא יֵצֵא אלא למושא ישיר אחד. בספר משפטים הפועל אַחַר מציין גם כבישת חפץ ומניעתו מאדם אחר, ובהתאם למשמע הזה הוא מופיע גם במבנה אַחַר את... מן. שני החידושים האלה – משמע המניעה וההצרכה לשני מושאים, ישיר ועקיף – מופיעים בחילוק המצוות של הלכות שכירות: "ו'. שלא יאחר המשכון מבעליו העני בעת שהוא צריך לו".²⁰

השוואת דברי הרמב"ם למקורם בספר המצוות ולמניין המצוות בראש משנה תורה חושפת את השפעת הערבית על לשונו:

18. תרגום הרב קאפח: "היא שסער עליה הים להטביעה, ולא יכלו המלחים להנהיגה" (קאפח, פירוש המשנה, ג, עמ' ריב).

19. ראה בן-יהודה, מילון, בערכו, עמ' 155. המשמע 'עֵיכָב' מופיע במכילתא דרבי ישמעאל, בחורש ו (לפי מאגרים): "ד"א: 'אחרים', שהן מאחרים את הטובה מלבוא לעולם". אבל המשמע הזה נדיר, והמבנה התחבירי אחר את מן אינו מתועד כלל.

20. השווה גם שלוחין ושותפין ג, יא: "ויש לראובן להחרים על מי שטוען טענות שקר כדי לעכב הממון ולאחרו".

ספר המצוות	מניין המצוות בראש משנה תורה	חילוק המצוות לפי עניין ההלכות
מצוות לא תעשה רלח: אנהי אלד'י נהינא ען מטל אלאג'יר ותאכ'יר אג'רתה מנה. ²¹	מצוות לא תעשה רלח: שלא לאחר פעולת שכיר.	ג'. שלא יאחר שכר שכיר ²² אחר זמנו.
מצוות לא תעשה רמ: אלנהי אלד'י נהינא ען אעאקה אלהן ען צאחבה ענד חג'אתה אליה. ²³	מצוות לא תעשה רמ: שלא למנוע העבוט מבעליו העני בעת צריך לו, שנאמר "לא תשכב בעבוטו".	ו'. שלא יאחר המשכון מבעליו העני בעת שהוא צריך לו.

בשתי המצוות הרמב"ם משתמש בשני שורשים שונים זה מזה: אכ"ר (בכניין השני) ועו"ק (בכניין הרביעי). הצד השווה שבשני השורשים שהם מצריכים שני מושאים – הראשון ישיר והשני עקיף – מן/ען, ומכאן מקור החידוש התחבירי בלשונו העברית של הרמב"ם. נוסף על כך ההשוואה למקור בספר המצוות מבארת מדוע בכניין שכראש משנה תורה נקט הרמב"ם את השורש מנ"ע ("שלא למנוע העבוט מבעליו"), ואילו בכניין שבחטיבת ההלכות נקט את השורש אח"ר, שהרי לשורש עו"ק הערבי שני המשמעים האלה – מניעה ועיכוב.²⁴ נראה אפוא שבשורש אח"ר במשנה תורה משתקפת בבואת הערבית גם בהצרכה התחבירית וגם במשמע.

ו. כך, כל... כך

לפחות בשבע-עשרה הלכות במשנה תורה מופיע מבנה ההשוואה כל... כך, שאיננו קיים בלשון חכמים.²⁵ בהלכות שאלה ופיקדון ב, יא המבנה הזה מופיע שלוש פעמים:

21. תרגום הרב קאפח (עמ' רצג): "האזהרה שהוזהרנו מלעשוק שכיר ומלאחר את שכרו".
22. השווה לצירופים בלשון המקרא "עשק שכיר" (דב' כד 14), "עשק שכר שכיר" (מל' ג 5) ולצירוף השגור בלשון חכמים "כבש שכר שכיר", כגון "אלא מלמד שכל הכובש שכר שכיר מעלה עליו כאילו הוא נושא את נפ'" (ספרי דברים, רעט).
23. תרגום הרב קאפח (עמ' רצד): "האזהרה שהוזהרנו מלמנוע המשכון מבעליו בשעה שהוא צריך לו".
24. ראה הערת הרב קאפח (ספר המצוות) למצוות לא תעשה רמ (עמ' רצד): "אפשר 'מלעכב' ותרגמתי כן כלשון רבנו במנינו הקצר"; וראה בלאו, מילון, עמ' 469.
25. אלה ההיקריות שמצאתי: שבת י, ז (3x); שביתת עשור א, ב; אישות יג, ו; שחיטה ח, כד; תרומות ח, יב; מעשר א, ז (3x); שם ו, א; מעשר שני ונטע רבעי א, יב (2x); שם ג, יב; מעשה הקרבנות יח, י; בכורות ב, ב; שאר אבות הטומאה א, י; שם כ, א; מקוואות יא, י (2x); שכירות ז, א; שאלה ופיקדון ב, יא (3x); עדות יג ו (2x).

כל שאמרנו שהיא שאלה בבעלים, כך אם היה שוכר או נושא שכר הרי היא שמירה בבעלים ופטור.
 וכל שאינו שאלה בבעלים, כך אינה שכירה בבעלים.
 וכל שהוא ספק בשאלה, כך הוא ספק בשכירות.

ראוי לציון הדין בהלכות שבת י, ז, שהמבנה כשם... כך, המשמש בלשון חז"ל, הומר בו במבנה החדש כל... כך:

כל קשר שחייבין על קשרו כך חייבין על התיירו.
 וכל קשר שהקושר אותו פטור כך המתיר אותו פטור.
 וכל קשר שמותר לקשרו כך מותר להתירו.

יושם לב שהמילה כך איננה נחוצה במשפטים הללו, למשל המשפט * "כל קשר שחייבין על קשרו חייבין על התיירו" מביע את תוכן הדין במלואו. כאמור, במקור הדין במשנת שבת טו, א מופיע המבנה כשם... כך:

אילו קשרים שחייבים עליהם? קשר הגמלים וקשר הספנים.
 כשם שהוא חייב על קישורן כך הוא חייב על התירן.

הרמב"ם ביקש לכלול כלל, ובמקום "קשר הגמלים וקשר הספנים" שבמשנה כתב "כל קשר שחייבין על קשרו". אבל את הסיפה של המשנה הותיר כמעט כצורתה. כנגד "כך הוא חייב על התירן" כתב: "כך חייבין על התירו".

אפשר שאין כאן אלא עירוב של שני מבנים בלשון חז"ל (contamination) – כשם... כך / כל... – סיפה – כפי שאפשר להסיק מן ההלכה בהלכות שבת. אך יש מקרים אחרים שבהם מילת ההשוואה כך מופיעה בלא שקודמת לה מילת ההכללה כל (ואף לא מילת ההשוואה כשם), כגון "וחמש הנשים שאין מעידות זו לזו שמת בעלה, כך אין מעידין לה שמת יבמה" (ייבום וחליצה ג, ו).²⁶ על כן מסתבר יותר שיש כאן מבנה חיסור: "כל קשר שחייבין על קשרו (כשם שחייבין על קשרו) כך חייבין על התיירו".

ראוי לציין שמבנה דומה מתועד גם בכתיבתו הערבית של הרמב"ם. אומנם בדרך כלל הרמב"ם משתמש במבנה השוואה, כגון כמא... כד'לך, אבל לעיתים מילת ההשוואה באה רק בסיפה, כגון בפירוש המשנה, כלים י, א:

וינבגי לך אן תעלם אן הד'ה אלתי קלנא אנהא תציל בצמיד פתיל באהל המת כד'לך תציל בשרץ.²⁷

²⁶. וראה גם שבועות ט, יח: "והואיל ולא זה [...] כך הין שבה". אני מודה לידידי דורון יעקב על שהראני את ההיקריות האלה.

²⁷. תרגום הרב קאפח: "וראוי לך לדעת שזה שאמרנו [כלומר 'אותם הכלים שאמרנו'] שהם מצילין בצמיד פתיל באהל המת כך מצילין בשרץ" (קאפח, פירוש המשנה, ו, עמ' קד).

יש מקום לסברה שכתבתו הערבית של הרמב"ם השפיעה בעניין הזה גם על כתיבתו העברית במשנה תורה.

ז. היום, מהיום

ראובן שהיה בתוך שדה, בא שמעון וערער עליו. ואמר ראובן: שדה זו מלוי קניתיה ואכלתי אותה שני חזקה. אמ' לו שמעון: והלא זה שטר מקויים בידי שאני לקחתיה מלוי **מהיום ארבע שנים** (טוען ונטען טו, ז). טען המערער ואמ': היאך תטעון שלקחתה ממני **מהיום שלש שנים**, ובאותו הזמן לא הייתי במדינה (שם י).

מקור ההלכה הראשונה בכבלי, בבא בתרא ל ע"ב: "ההוא דאמ' ליה לחבריה: מאי בעית בהאי ארעא? אמ' ליה: מפלניא זבינתה ואכלתה שני חזקה. אמ' ליה: והא נקיטנא שטרא דזבינא לי מיניה **הא ארבעי שני**". **מהיום** עומדת כנגד **הא** שבמקור הארמי. בערבית היהודית משמשת המילה **אליום** במשמע 'לפני',²⁸ לצד המילה **מנר' (מִנְּנִי)**.²⁹ הרי דוגמה לחילוף שני ביטויי הזמן האלה בלשונו של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי (א, נ):³⁰

קאל אלכ'זרי הד'א מחאל וכיף ונחן נגד אלעלום בכ'טוט ואצ'עיהא **מנר'** ת'ק' עאם וכ'בר מן כאן **אליום** ת'ק' עאם לא יג'וז אלכר'ב עלי משהוראתה מת'ל אלאנסאב ואללג'את ואלכ'טוט.

ותרגם מיכאל שוורץ:

אמר הכוזרי: זה לא ייתכן, מה גם שאנו מוצאים את החכמות בכתב ידם של מחבריהן **מלפני** חמש מאות שנה. אי אפשר לשקר לגבי הידיעות המפורסמות כמו ייחושין, לשונות וכתבי יד, הנמסרות בשם מי שהיו **לפני** חמש מאות שנה.³¹

28. השווה ללשון המקרא: "ויעזבני אדני כי חליתי היום שלשה" (שמ"א ל 13; וראה גם שם ט 20). לדין ולמובאות מן הערבית היהודית ראה בלאו, מילון, עמ' 618, 791.

29. לדעת ר' יונה אבן ג'נאח המילה הערבית מִנְּנִי היא קיצור של מִן אִז ('מן אז'); ראה נויבאוואר, כתאב אלאצול, עמ' 30: "واعلم انْ منذ عند العرب لفظة مركبة وأصلها من اِذ فاختصرت الهمزة كما انْ اصل ماؤا عندنا من اِז مثل ومِن اِז חדلنو الذي معناه من اِذ" (תרגום ר' יהודה אבן תיבון, אצל בכר, ספר השרשים, עמ' 19: "וידע כי מלת מנר' אצל הערב מורכבת ממין ואד' וחסרו האלף כאשר מאז אצלנו מורכב ממין ואז כמו ומין אִז חִדְלָנוּ [יר' מד 18]). לדעת רייט גיזרונה הוא מִן דו ('מן זה') ראה רייט, דקדוק, ב, עמ' 173; וראה גם דיונו הקצר של גושן-גוטשטיין, תחביר ומילון, עמ' 183 הערה 32.

30. בנעט ובן שמאי, כוזרי, עמ' 15.

31. שוורץ, כוזרי, עמ' 26.

מתרגמי הרמב"ם תרגמו גם את ביטוי הזמן מנד' "היום", "מהיום"³², כגון בשתי הדוגמות האלה:

א. איגרת תימן

נוסח המקור	ר' שמואל אבן תיבון	ר' אברהם אבן חסדאי	ר' נחום המערבי
קם רג'ל [...] מנד'	עמד איש [...]	קם איש [...] היום	עמד איש [...]
כ'מסה' וארבעין סנה	היום מ"ד שנה	כמה ³³ שנים	היום מ"ה שנים

שלושת המתרגמים תרגמו כולם כאחד מנד' – "היום".³⁴

ב. מורה הנבוכים א, עא

נוסח המקור	ר' יהודה אלחריזי	ר' שמואל אבן תיבון
יכפיד מן הד'ה אלמסאלה	ודי לך מן השאלה	ויספיק לך מזאת
אן פלאספה אלאעצאר	הזאת כי פילוסופי הדור	השאלה, שפילוסופי
מכ'תלפון פיהא מנד'	נחלקים בקדמות העולם	הדורות חולקים בה
ת'לת'ה אלאף סנה אלי	מהיום שלשת אלפים	מהיום שלשת אלפים
זמאננא הד'א.	שנה עד דורנו זה.	שנה אל זמננו זה.

אף שלא מצאתי את ביטוי הזמן אליום בערבית של הרמב"ם, נראה שתיעודו הן בערבית היהודית הן בעברית שבתחום השפעתה די בו להוכיח על מקורו הערבי של ביטוי הזמן מהיום במשנה תורה. ונראה שתוספת מילת היחס מן – מהיום – באה בהשפעת המילה מנד'.

ח. נִסְחָה 'עותק של ספר'; נוסחה מן

יש נוסחות מן התלמוד שכתוב בהן שהאומר לחבירו אל תפרעני אלא בעדים, ואמר לו פרעתיך בפני פלוני ופלוני והלכו להן למדינת הים – אינו נאמן. וטעות ס(ו)פרים היא, ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים. וכבר חקרתי על הנוסחות הישנות ומצאתי בהן שהוא נאמן. והגיע לידי במצרים מקצת תלמוד ישן כתוב על הגוילים כמו שהיו כותבין קודם לזמן זה בקרוב מחמש מאות שנה. ושתי נוסחות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו, ובשניהן כתוב ואם אמר פרעתיך בפני פלוני ופלוני והלכו להן למדינת הים נאמן (מלווה ולווה טו, יב).

32. השימוש בביטויי הזמן "היום כמו כך וכך", "היום כמה שנים" נפוץ בעברית של ימי הביניים בכלל; ראה בן-יהודה, מילון, ד, עמ' 2000.

33. אברהם שלמה הלקין העיר שיש לקרוא "היום כמ"ה [=כמו 45 שנים]; השווה הערה 32 לעיל.

34. הלקין, איגרת תימן, עמ' 98–99.

לפי מאגרים המילה נוסח מתועדת בעברית רק בתקופת הגאונים.³⁵ המילה נוסחה (בסיומת הנקבה) איננה מתועדת בבטחה בחיבורים שנכתבו במקורם בעברית לפני זמנו של הרמב"ם.³⁶ בארמית היא מתועדת מתקופת הגאונים במשמע 'ספר, עותק'. בערבית המילה شُحَّة משמשת הן במשמע 'עותק' הן במשמע 'גרסה'. המילה נוסחה ידועה הייתה אפוא לרמב"ם הן מן הארמית הן מן הערבית, אך מסתבר שלולי הייתה קיימת גם בארמית לא היה משתמש בה.

אכן, בהקשר שבאה בו המילה נוסחה ניכרת השפעת הערבית. במשפט "יש נוסחות מן התלמוד" השימוש במילת היחס מן (במקום במילית של: * 'נוסחות של התלמוד') מתאים לשימושי המילה מן הערבית.³⁷ ונראה שכך יש לפרש גם את המשפט "ושתי נוסחות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו" – 'ומצאתי שני עותקים (של התלמוד) של גויל בהלכה זו'. וכן נראה שאת תשובת הרמב"ם "וכמה נוסחות הגיעו ממנו עד בבל"³⁸ יש לפרש 'וכמה עותקים שלו (=ספר המצוות) הגיעו עד בבל'.

נראה שבשימוש במילה נוסחה יש השפעה משולבת של ארמית הגאונים ושל הערבית.

קיצורים

בכר, ספר השרשים = ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק, חברו בלשון ערב ר' יונה בן ג'נאח העתיקו אל לשון הקדש ר' יהודה בן תבון, מהדורת ב"ז בכר, ברלין תרנ"ו

בכר, ערכי מדרש = ב"ז בכר, "קונטרס לשון הרמב"ם בספרו משנה תורה", ערכי מדרש, חלק ב, בתרגום א"ז רבינוביץ, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 324–341 (נספח) בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים², ירושלים תש"ם בלאו, מילון = י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו בלאו, תשובות = י' בלאו (מהדיר), תשובות הרמב"ם, א-ד, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו בן-יהודה, מילון = א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ברלין, ירושלים, ניו יורק ולונדון תרס"ט-תשי"ג

35. לדיון במשמעה בעברית ובארמית של הגאונים ראה ברודי, ספרות הגאונים, עמ' 290. כך הוא מגדיר את משמעה: "המשמעות של 'נוסח(א)' היא בהתאם לכך: 'טופס, עותק, העתק', דהיינו – נציג כתוב ספציפי של טקסט מסויים".

36. היא מתועדת במאגרים אך פעמיים לפני זמנו של הרמב"ם, בכתבי יד אשכנזיים מן המאה האחת-עשרה בחיבורים שיש יסוד להניח שתורגמו מערבית (תשובות דונש על רס"ג ותשובות אל יהודה בן יוסף ראש כלה מקיירואן), וספק רב אם הכיר הרמב"ם בנוסחם העברי. ביתר המובאות שנתחו במאגרים כשייכות לערך נוסחה מופיעה צורת הריבוי נוסחות, שאפשר לפרשה גם כצורת הריבוי של נוסח, השווה כלונס – כלונסאות, מרחץ – מרחצאות; לשימושו של צורן הריבוי "אות ראה סגל, דקדוק, עמ' 94.

37. ראה רייט, דקדוק, ב, עמ' 133 (لباس من الحرير); בלאו, דקדוק, עמ' 8, 158.

38. בלאו, תשובות, ב, סימן תמז, עמ' 725.

בנעט ובן שמאי, כוזרי = ספר המענה והראיה על אורות הדת המושפלה (ספר הכוזרים): כתאב אלרד ואלדליל פי אלדין אלד'ליל (אל כתאב אלכוזרי), מהדורת ד"צ בנעט וח' בן שמאי, ירושלים תשל"ז

בקר, מקורות ספר ההשוואה = ד' בקר, מקורות ערביים של "ספר ההשוואה בין העברית והערבית" ליצחק בן ברוך, תל אביב תשס"ה

ברודי, ספרות הגאונים = י' ברודי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 237–303

ג'אמע = ר"ד בן ישע הלוי, אלג'אמע – המאסף, בהעתקת ר' שלום קורח, ירושלים תשמ"ח (צנעא תרצ"ט)

גושן-גוטשטיין, תחביר ומילון = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית², בעריכת ש' אסיף וא' מלמד, ירושלים תשס"ו

הלקין, איגרת תימן = אגרת תימן לרבנו משה בן מימון: המקור הערבי ושלשת התרגומים העבריים, מהדורת א"ש הלקין, ניו יורק תשי"ב

טברסקי, מבוא = י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, בתרגום מ"ב לרנר, ירושלים תשנ"א

טובי, תרגומים ומילונים = י' טובי, "תרגומים ומילונים ערביים ל'משנה תורה' לרמב"ם", ספונות ה [כ] (תשנ"א), עמ' 203–222

ליין, מילון = E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, I–VIII, London = 1863–1885

מאגרים = אתר מאגרים: מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית, האקדמיה ללשון העברית, maagarim.hebrew-academy.org.il

מורה נבוכים, מהדורת הרב קאפח = י' קאפח, רבינו משה בן מימון: מורה הנבוכים, דלאלה אלהאירין: מקור ותרגום (א–ג), ירושלים תשל"ב

מורה נבוכים, תרגום ר' יהודה אלהריזי = ספר מורה נבוכים, חברו בלשון ערבית... רבינו משה ב"ר מימון ונעתק ללשונו הקדושה על ידי... רבי יהודה ברכי שלמה אלהריזי, מהדורת א"ל שלאסבערג, לונדון תרי"א

מורה נבוכים, תרגום ר' שמואל אבן תיבון = ספר מורה הנבוכים לרבנו משה בן מימון בתרגומו של ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תיבון, מהדורת י' אבן שמואל, בהתקנת ש' אליצור, ירושלים תשס"א

מורשת, לקסיקון = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת גן תשמ"א

מילסון, מילון = מ' מילסון, מילון ערבי-עברי (מיוסד על מילון איילון-שנער), arabdictionary.huji.ac.il

מרשד = ה' שי, אלמרשד אלכאפי: מילון של תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשס"ה

נויבאוואר, כתאב אלאצול = A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu 'l-Walid Marwân Ibn Janâh*, Oxford 1875

נתן, מילון אנונימי N. M. Nathan, *Ein anonymes Wörterbuch zur Mišna = und Jad Haḥazaḳa*, Berlin 1905

סגל, דקדוק = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו
פירוש רבנו חננאל לבבא מציעא = פירוש רבינו חננאל למסכת בבא מציעא, מהדורת צ"י לייטנר וא' פורמן, ירושלים תשע"ג

קאפח, ספר המצוות = י' קאפח, ספר המצוות: מקור ותרגום, ירושלים תשל"א
קאפח, פירוש המשנה = י' קאפח, משנה עם פירוש הרמב"ם מקור ותרגום, א-ז, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ח

קוהוט, ערוך השלם = ספר ערוך השלם... מאת רבנו נתן בן רבנו יחיאל, בעריכת ח"י קאהוט, א-ח, וינה תרל"ח-תרנ"ב

קוסובסקי, קונקורדנציה למשנה = ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה: ספר המתאימות – קונקורדנציה לששה סדרי משנה, א-ד, ירושלים תשט"ז-תש"ך
קוקבצוב, יתר הפליטה = פ' קוקבצוב, יתר הפליטה מן כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה אשר חברו אבו אברהים יצחק בן ברוך הספרדי, סנקט פטרבורג 1890

רייט, דקדוק W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, I-II, = Cambridge 1896-1898

שוורץ, כוזרי = ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי הוא ספר הטענה והראיה לדת המושפלת, מהדורת מ' שוורץ, באר שבע תשע"ז

שילת, רמב"ם מדויק = רמב"ם מדויק, מהדורת הרב יצחק שילת, יג: ספר משפטים, ירושלים תשע"א